

№ 1. – С. 1–17. 21. Фортинский Ф. Я. // Биографический словарь профессоров и преподавателей университета св. Владимира (1834–1884) / Сост. В. С. Иконников. – Київ, 1884. – С. 677–679. 22. Ясь О. В. Романович-Славатинський Олександр Васильович / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України. – Київ, 2012. – Т. 9. – С. 283–284.

*І. М. Петренко, д. і. н., професор
Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський
університет економіки і торгівлі», м. Полтава
poonsku@ukr.net*

ПАЛОМНИЦТВА ЯК ЗАСІБ ЗАСТОСУВАННЯ ПЕДАГОГІКИ ДОЗВІЛЛЯ ДЛЯ УЧНІВ ЦЕРКВНИХ ШКІЛ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

На сучасному етапі реформування системи вищої освіти в Україні постає низка питань щодо організації оптимальних умов виховного середовища для забезпечення особистісного розвитку студентів. Поряд із професійними знаннями й уміннями підвищується значущість таких особистісних якостей як здатність до постійного саморозвитку й самовдосконалення, освоєння нових сфер діяльності. Професійна творчість, будь-яка культурна діяльність людини пов'язана з використанням вільного часу.

На сучасному етапі розвитку українська система освіти все більше звертається до основ духовності нашого народу. Упродовж століть навчально-виховний процес в українській початковій школі був неодмінно поєднаний із засвоєнням християнських цінностей, що позитивно впливало на формування духовності учнів. Після проголошення незалежності України спостерігається тенденція до поступового зближення церкви і школи, що й зумовлює актуальність обраної теми дослідження. При українських храмах відкриваються недільні школи, які є безпосередніми спадкоємцями церковнопарафіяльних шкіл, що існували в минулому. У цих навчальних закладах широко практикується організація паломництв як одного із напрямків духовного та морального виховання дорослих і дітей. В організації таких паломництв немає нічого специфічного. Адже бажання відвідати святині, відчуття їхню позитивну духовну енергію, усунути тягар гріхів – все це так само властиве всьому людству, як і релігійні почуття. Об'єктами паломництв в усі часи були природні або антропогенні об'єкти, визнані священними (сакраль-

ними). У Російській імперії паломництво до святих місць набуває у XIX ст. величезних масштабів. Прощу здійснювали всі – від селян до великих князів. У таких умовах зростає інтерес до вивчення ролі паломництв у вихованні та навчанні учнів церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст., адже то був час їхнього найвищого розвитку.

Основною метою даного дослідження є показати та проаналізувати роль паломництв як одного із засобів проведення дозвілля у процесі виховання і навчання учнів церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.

У 1884 році уряд Російської імперії розробив і видав «Правила про церковнопарафіяльні школи», що означало новий етап у розвитку початкових навчальних закладів духовного відомства. З того часу ці школи отримали державну підтримку і стали важливою ланкою системи освіти. Церковнопарафіяльні школи дали початкову освіту цілим поколінням українських селян, навчили їх нормам християнської моралі, що позитивно впливало на формування їхньої культури.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. релігійна освіта і виховання визначалися як взаємодіючі складові єдиного процесу виховання. Православна церква протягом віків свого існування виробила особливі засоби морально-релігійного виховання, створила свою цілісну систему впливу на людину. Саме тому велике значення у вихованні та розвитку учнів церковнопарафіяльних шкіл відігравали паломництва до святих місць. Подібні заходи були засобом боротьби з рутинною, шаблонністю, механічністю у навчальних закладах [1]. Це розуміли вчителі церковнопарафіяльних шкіл, серед яких були люди з достатнім рівнем знань і прогресивних поглядів.

Як правило, шкільні паломництва відбувалися наприкінці навчального року, у травні-червні, коли вже було тепло. Такі поїздки назавжди закарбовувалися у пам'яті учнів. Тому що діти, в основному, вперше у своєму житті залишали батьків, рідні оселі, звичне повсякденне життя та вирушали у подорож під керівництвом своїх учителів і духовних наставників.

Умовно за напрямками шкільні паломництва можна поділити на такі: 1) піші у межах своєї парафії чи єпархії; 2) у сусідні губернії; 3) поїздки на далекі відстані.

Серед губерній Лівобережної України Полтавська займала перше місце за мережею поширення церковнопарафіяльних шкіл. Відомими центрами паломництва на Полтавщині наприкінці XIX ст. були Козельщинський Різдвано-Богородицький жіночий монастир, де знаходився чудотворний образ Божої Матері, яку віруючі називали Заступницею і похвалою землі Полтавської, Полтавський Хрестовоздвиженський, Лубенський Мгарський Свято-Преображенський чоловічі монастирі.

Слава про Козельщинський монастир линула далеко за межі епархії. Заснований наприкінці XIX ст., він був наймолодшим серед монастирів, що існували у Полтавській епархії в дореволюційні роки. Свого часу цей заклад був значним духовним, культурно-освітнім і благодійним центром.

Маємо відомості, що багато вчителів церковнопарафіяльних шкіл прагнуло познайомити своїх вихованців із цим духовним куточком краю. Тому організовували до Козельщини паломництва, хресні ходи, екскурсії. Зокрема, 9 травня 1897 року в церковнопарафіяльній школі с. Комарівки Кобеляцького повіту закінчився навчальний рік. 6 учениць школи отримали посвідчення про закінчення курсу навчання, решта показала хороші знання на екзаменах. Щоб зробити дітям наприкінці навчального року якийсь подарунок духовного характеру і розширити їхній кругозір, учитель Григорій Насветов організував паломництво до Козельщини на поклоніння образу Божої Матері. У його педагогічній практиці це вже було не вперше. До того, працюючи народним вчителем у с. Чорбівці, він навесні 1891 року з кількома хлопчиками та дорослими жителями села відвідали Козельщину. Але тоді були хлопчики, а тут побажали взяти участь у паломництві і дівчатка, багатьом із яких було не більше 9 років. Юних паломників погодилися супроводжувати 6 дорослих чоловіків – півчих місцевого церковного хору та 2 віруючі жінки. На чолі групи паломників стали: викладач Закону Божого у школі Г. Насветов, учительки церковнопарафіяльної школи С. Шамраєва та народного училища А. Черемхович [2].

Не менш цікаво розповідь у часописі «Полтавские епархиальные ведомости» козельщинський священик Федір Зубковський про те, як відвідали обитель паломники – учні та вчителі Шилівської церковнопарафіяльної школи Зінківського повіту Полтавської губернії. Він пише, що 3 травня 1899 року мешканці Козельщини, які вже готувалися до сну, були вражені гучним

співом. Він мав церковний характер, і вже чітко біля самих стін обителі було чути: «Радуйся, Радосте наша, збав нас від всілякого зла й утоли наші печалі!» Хоча імла майже зовсім оповила землю, але, дякуючи слабкому світлу молодого місяця, можна було бачити численні постаті тих, хто співав, які виднілися в даліні. Вони йшли до Козельщинського монастиря. Паломників було багато і співали так натхненно, що той гармонійний спів линув до неба.

Обитель не готова була прийняти таку велику кількість гостей, тож там відразу розпочалося клопотання, аби пошвидше розмістити богомольців. Їх було близько 400 чоловік, а пройшли вони, співаючи, хресним ходом, шлях у 43 версти, і весь час із ними йшов священник.

Виявилось, що у Шилівці ініціаторами походу теж виявилися учні та вчителі місцевих церковнопарафіяльних шкіл, до яких приєдналося близько 300 віруючих односельців. Дізнавшись про це, місцевий священник, отець Автоном, вирішив надати цьому поході урочистішого характеру, запропонувавши взяти із храму хрести, корогви та невелику Козельщинську ікону Божої Матері й хресним ходом відправитися до Козельщини. Коли вони проходили через села і хутори, місцеве населення зустрічало їх із захопленням, давало гроші на молитви, пов'язувало хрести та корогви вишитими рушниками. По дорозі до паломників приєдналося ще близько 100 чоловік і, таким чином, до обителі прийшло їх вже понад 400.

В обителі всі були радо схвильовані приходом цих пізніх і численних гостей. Годували їх, пригощали чаєм. Матушка ігуменя подарувала дітям хрестики, ікони та гостинці. Із задоволенням слухала, як вони співали релігійні пісні. На третій день паломники тим же хресним ходом і під передзвін монастирських дзвонів пішли зворотнім шляхом, несучи з собою Козельщинську ікону Божої Матері, яку з ініціативи свого священника купили в обителі за 130 рублів.

Часто вчителі та священники організовували паломництво до Києва, як одного із давніх духовних центрів, де знаходилися знамениті Софійський собор, Києво-Печерська Лавра та інші культові споруди, куди прагнули потрапити прочани.

У 1902 році священник, вчитель церковнопарафіяльної школи с. Городні Прилуцького повіту Полтавської єпархії організував поїздку учнів у Київ. Там паломники зустрілися із вихованцями

Гурбинської другокласної школи, і разом продовжили мандрівку. Прочани відвідали Києво-Печерську Лавру, де зустрілися із отцем-намісником, оглянули найважливіші історичні місця Києва. Зупинялися в Михайлівському Золотоверхому монастирі, де безкоштовно отримали притулок та їжу [3].

14–19 червня 1903 року 50 учнів і 5 наставників Хаєнківської та Вороньківської церковних шкіл Полтавської єпархії, у супроводі своїх наставників, з метою поклонитися святиням, здійснили паломництво у Київ. Головним керівником екскурсії був священник М. Раєвський. Учні протягом чотирьох днів оглянули храми Києва, говіли в Києво-Печерській лаврі, де їм подарували хрестики, поклонилися мощам святих. Діти були в захопленні від міста, де побачили багато такого, чого не було в селі, наприклад, каталися на пароплаві по Дніпру та на трамваї [4].

Священик К. Чеберда у 1903 році організував паломництво учнів церковнопарафіальної школи хутора Верескуни Прилуцького повіту Полтавської єпархії до Києва. Діти оглянули Києво-Печерську Лавру, Михайлівський і Софійський собори, а на Володимирській гірці – пам'ятник князеві Володимирі, побували на виставці в історичному музеї. Після відвідання учнями Софійського собору К. Чеберда писав: «Тут своїх хористів я поставив біля хору пана Калішевського, і вони отримали високу естетичну насолоду та багато чому навчилися, слухаючи церковний пісенспів у чудовому виконанні цього відомого хору... Від душі раджу всім моїм колегам частіше здійснювати подібного роду екскурсії. Сприятливий вплив їх на виховання дітей безсумнівний» [5].

У 1904 році 27 учнів та 3 вчителів церковнопарафіальної школи містечка Сенча Лохвицького повіту Полтавської губернії відвідали Київ. Там вони побували в Києво-Печерській лаврі, на Аскольдовій могилі, оглянули Миколаївський військовий собор, Володимирський собор, мощі святої Варвари, Михайлівський монастир, Золоті Ворота, приміщення Київського університету святого Володимира. На Подолі оглянули Братський і жіночий Флорівський монастирі, Андріївську церкву, Софійський собор, пам'ятник Богдану Хмельницькому [6].

Для жителів сіл та хуторів паломництва їхніх дітей були виключною подією, тому що селянське життя не відзначалося різноманітністю, тяжка сільськогосподарська праця забирала

багато сил і часу. Тому батьки раділи, коли їхні діти мали змогу вирватися із повсякденного трудового життя та відвідати святі місця. Коли діти поверталися із паломництв і екскурсій, односельці захоплено цікавилися, розпитували їх про побачене й почуте під час поїздки.

Для Полтавської єпархії були характерні паломництва за межі губернії, на далекі відстані. У 1912 році завідувач Ромоданівської другокласної залізничної церковнопарафіяльної школи священник Олексій Станіславський організував паломництво учнів до м. Белгород, де діти побували у Свято-Троїцькому соборі, приклалися до мощей святого Іоасафа. На зворотньому шляху відвідали Полтаву, безпосередньо Сампсоніївську церкву та Хрестовоздвиженський монастир [7].

Паломництва стали вже традицією для учнів Ромоданівської церковнопарафіяльної залізничної школи Полтавської єпархії. Тому, вже у наступному, 1913 році, учні та вчителі цієї школи під керівництвом того ж завідуючого школою священника Олексія Васильовича Станіславського здійснили паломництво до Лубенського Спасо-Преображенського монастиря [8].

У 1915 році, з ініціативи завідуючого Полтавської двокласної церковнопарафіяльної залізничної школи Миколи Уловича, діти під його керівництвом, попечителя школи, інженера В. Боровка та членів учительської корпорації, здійснили паломництво на Соловецькі острови [9].

Паломництва були характерні і для церковнопарафіяльних шкіл Чернігівської єпархії. Там, як правило, такі поїздки здійснювалися до центру єпархії, стародавнього міста Чернігова, де учні відвідували місцеві святині. Зокрема, із благословення Антонія, єпископа Чернігівського і Ніжинського, 23 квітня 1901 року 29 учнів церковної школи с. Красне Чернігівського повіту після закінчення навчального року, здійснили паломництво до Чернігова з метою поклонитися святому Феодосію і місцевим святиням. Організатором паломництва виступив завідувач школи, священник Андрій Тимошевський. Діти побували на богослужінні, висповідались, приклалися до святих, неглітних мочей святителя Феодосія. Потім відвідали відомий Єлеський монастир. Також з цікавістю оглянули місцеві пам'ятники, причому вчитель, у короткій та доступній для дитячого розуміння формі, пояснив значення пам'яток в історії. Наприкінці екскурсії юні

паломники відвідали Троїцький монастир та Іллінські печери [10].

Таким чином, паломництва до святих місць справляли велике враження на учнів, сприяли їх релігійно-моральному та фізичному вихованню. Діти радо оглядали історичні місця, знайомилися із старовиною, що мало освітнє значення, а замилювання красою рідної природи, спілкування учнів і вчителів один із одним згуртовувало шкільний колектив. Це сприяло вихованню в учнів таких якостей, як товариськість, взаємодопомога, дружба, діти вчилися цінувати порядок, бути справедливими, любити і поважати старших, що мало велике значення для їхнього розвитку. Читання житій святих, участь у хресних ходах, церковних співах було елементом морального виховання учнів, джерелом позитивних прикладів для дитини, хоча головна мета паломництв все ж була релігійна – поклонитися місцевим святинам.

Інформаційні джерела: 1. Исторический очерк развития церковных школ за истекшее двадцатипятилетие (1884–1909 гг.). – Санкт-Петербург, 1909. – С. 229. 2. Насветов Г. Хождение на богомолье в Козельщинскую обитель / Г. Насветов // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1897. – № 17. – С. 651. 3. Поездка учащихся Городенской церковно-приходской школы в г. Киев // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1902. – № 28. – С. 1231. 4. П-ий Н. С. Паломничество в г. Киев / Н. С. П-ий // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1903. – № 22–23. – С. 997. 5. Чеберда К. Образовательная экскурсия в г. Киев и Чернигов церковно-приходской школы х. Верескунов Прилукского уезда / К. Чеберда // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1903. – № 24. – С. 1033, 1036. 6. Савченко А. Общеобразовательная экскурсия учащихся и учащихся Николаевской церкви церковно-приходской школы местечка Сенчи Лохвицкого уезда Полтавской епархии в город Киев / А. Савченко // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1904. – № 26. – С. 1003. 7. Щербина Ф. Паломничество учащихся и учащихся Ромодановской второклассной церковно-приходской железнодорожной школы в г. Белгород и посещение г. Полтавы / Ф. Щербина // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1912. – № 24. – С. 1566, 1572. 8. Щербина Ф. Паломничество учащихся и учащихся Ромодановской церковно-приходской железнодорожной школы в Лубенский Спасо-Преображенский монастырь / Ф. Щербина // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1914. – № 24. – С. 2084. 9. Паломничество Полтавской двухклассной церковно-приходской железнодорожной школы на Соловецкие острова // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1915. – № 7. – С. 604. 10. Паломничество к святым местам г. Чернигова учеников церковной школы с. Красного Черниговского уезда // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1901. – № 15. – С. 539.